

Наумкіна С.М., Кокорев О.В.

Країни Балтії після розпаду СРСР: проблеми національної самоідентифікації різних етносів

УДК 321.01/327.7

Наумкіна С.М.,
доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри політичних наук
і права
ДЗ «Південноукраїнський
національний педагогічний
університет імені К.Д. Ушинського»
Кокорев О.В.,
кандидат філософських наук,
докторант кафедри політичних наук
і права
ДЗ «Південноукраїнський
національний педагогічний
університет імені К.Д. Ушинського»

У статті розглядаються проблеми й наслідки національної самоідентифікації різних етносів – великих і малих народів після розпаду СРСР. Підкреслюється, що саме на прикладі країн Балтії історія чітко продемонструвала утопізм комуністичної тези про кінцеве злиття націй і народів в єдину «історичну спільність». Обґрунтовано, що відмінності в психології численних і нечисленних народів проявляються наперед на рівні взаємного інтересу.

Ключові слова: СРСР, країни Балтії, етнос, національна самоідентифікація, великі й малі народи, «титульна» нація, національна психологія.

В статье рассматриваются проблемы и последствия национальной самоидентификации разных этносов – больших и малых народов после распада СССР. Подчеркивается, что именно на примере стран Балтии история четко продемонстрировала утопизм коммунистического тезиса о конечном слиянии наций и народов в

одну «историческую общность». Обосновано, что отличия в психологии многочисленных и немногочисленных народов проявляются, прежде всего, на уровне взаимного интереса.

Ключевые слова: СССР, страны Балтии, этнос, национальная самоидентификация, большие и малые народы, «титульная» нация, национальная психология.

Problems and consequences of national self-definition of different ethnos are examined in the article – large and small people after disintegration of the USSR. It is shown that exactly on the example of Baltic history clearly showed utopianism of communist thesis about eventual confluence of nations and people in one only “historical community”. Reasonably, that differences show up in psychology of numerous and not numerous people, foremost, at the level of mutual interest.

Key words: the USSR, countries of Baltic, ethnos, national self-definition, large and small people, «title» nation, national psychology.

Обрана тема статті є актуальною у зв'язку з невірешеністю на світовому рівні проблеми взаємодії різних етносів, великих і малих народів. Тому метою статті є визначення проблем і наслідків національної самоідентифікації різних етносів на прикладі країн Балтії після розпаду СРСР та їхньої взаємодії з російським етносом після здобуття незалежності.

Соціально-політична історія багаторазово підтверджувала гіпотезу, що для представників нечисленних етносів характерні різні механізми захисту популяції, наприклад, більш глибока національна самоідентифікація, ніж у представників великих народів. У цьому сенсі великі етноси, як це не парадоксально, виявляються менш захищеними.

Як відомо, пануюча більше 70 років комуністична ідеологія, що була спрямована на реалізацію тези про кінцеве злиття націй і народів в єдину «історичну спільність», найбільш руйнівною стала саме для національних традицій російського етносу. Багато елементів російської культури за три чверті століття панування комуністичної ідеології виявилися втраченими. Це наочно проявилось вже на самому початку демократичних змін у СРСР.

Особливості національної психології трьох балтійських народів багато в чому визначили ті відмінності в політиці, яку за радянських часів вони проводили стосовно центру. Якщо естонці тримали себе дещо відсторонено, демонструючи, з одного боку, граничну лояльність, а з другого – не виявляючи особливої зацікавленості у визнанні центру, то для латишів таке визнання було пріоритетною

цінністю. Латвійське керівництво завжди виявляло максимум ініціативи, щоб досягти схвалення Москви, і це відповідним чином винагороджувалося. До складу Політбюро ЦК КПРС латиші входили постійно (А. Пельше, А. Восс, Б. Путо), а Рига офіційно вважалася столицею Прибалтики. Можна навести дуже характерний приклад, що підкреслює відмінність Латвії від сусідів. У цій республіці, за даними перепису 1989 р., серед росіян було в два рази більше працівників управлінського апарату (6,4%), ніж серед латишів (3,0%), а питома вага керівників корінної національності в Латвії складала всього 51% (у Литві – 79,6%, в Естонії – 61,5%) [3, с. 63].

Після здобуття незалежності це викликало зворотну реакцію: у Латвії російська громада пережила найсильніший порівняно з іншими країнами Балтії тиск націонал-радикальних урядів. Можливо, саме ця атмосфера надмірної ворожості до росіян, яка виявилася найсильнішою в Балтійському регіоні, обмежила елітний потенціал нації, не дозволивши з'явитися тут політикам масштабу А. Бразускаса і Є. Сависаара.

Щоб краще зрозуміти подібні соціально-культурні процеси, варто звернутися до історичних витоків. Так, включення російських земель до складу Великого князівства Литовського в XIV столітті виявилось історично взаємовигідним для обох сторін. Воно не лише захистило цю частину Русі від монголо-татарського нашествия, але й ґрунтовно зміцнило державність і збагатило культуру Литви. Південно-Західна Русь у складі Великого князівства Литовського зберегла правові

традиції Староруської держави, тоді як Московія в складі Орди засвоїла багато чого з того, що було властиве для створеної Чингісханом держави: її систему влади, стиль правління, характер стосунків і менталітет політичної еліти, особливості розуміння права й самого характеру правосвідомості. Тодішня Литва була прикладом для інших країн не лише завдяки досягненням у галузі державного права й політичної культури, але й завдяки ефективності внутрішньої політики, спрямованої на консолідацію мультикультурного суспільства.

Високий рівень соціалізації був характерний не лише для титульного етносу, але й для інших народів, з якими звела литовців історія, насамперед, для білоруського народу, українців, поляків, росіян, євреїв, німців, татар, караїмів, вірмен, що становили населення Великого князівства Литовського. Своєрідність формування литовської державності була зумовлена проміжним положенням регіону, розташованого між двома частинами європейського континенту, де «стикалися і взаємодіяли Pax Orthodoxa і Pax Latina – два кола культури внутрішньо диференційованої спільності християнської цивілізації, в яких аксіологічно загальні цінності за ступенем засвоєння й розвитку в межах окремих державних об'єднань різних етносів набували локального колориту» [1, с. 60–61].

Відмінності в психології численних і нечисленних народів проявляються насамперед на рівні взаємного інтересу. Так, балтійські етноси краще знають росіян, ніж росіяни – латишів, литовців або естонців. Росіянам властиво екстраполювати свої власні уявлення й установки на представників етносів, які живуть поруч. А це є помилкою. І тому реакції на ті чи інші події в інших етносах і народів відрізняються від тих, що очікувалися «елітною» нацією. Нечисленні етноси, як правило, тісніше згуртовані. Тому не дивно, що почуття спільності зі своїм етносом у балтійських народів набагато вище, ніж у росіян. Це підтверджується даними, отриманими наприкінці ХХ століття латвійським соціологом Б. Зепой. Так, ним було обґрунтовано, що територіальна ідентичність у росіян виявляється сильніше, ніж у представників титульних етносів Балтії. Можна припустити, що це пов'язано з більш високою оцінкою своїх сусідів росіянами, ніж оцінка з боку цих сусідів, а також із різницею взаємного сприйняття (в історичній свідомості титульних етносів росіяни ототожнюються із завойовниками, носіями чужих, не цілком європейських цінностей, тоді як народи Балтії сприймаються росіянами як більш європеїзовані, з європейськими цінностями й способом життя) [6, с. 18–19].

Як правило, російські жителі Балтії дають більш високу оцінку титульним етносам, ніж та, яку самі росіяни отримують від балтійських народів. Най-

більш контрастними є взаємні характеристики в Естонії. Соціологічні дані кінця 90-х років, які наводив Х. Хейно, показують, що російські респонденти приписують позитивні якості естонцям навіть частіше, ніж естонці приписують їх самим собі [8]. Цим можна пояснити одну з причин привабливості цього регіону для росіян. Усвідомлено чи неусвідомлено росіян притягує все те, у чому для них утілюється європейський спосіб життя. Якщо не брати до уваги націоналізм, який є дуже поширеним серед представників як великих, так і нечисленних етносів, то найбільшу невідповідність в оцінках демонструє така якість естонців, як чесність. Чому сучасні російські жителі Балтії сприймають так перебільшено звичайний стан нормальної людської особистості? Можливо, це пов'язано з базовими етнічними відмінностями в суспільно-політичній організації Росії й країн Балтії. Адже три або навіть чотири покоління росіян жили в державі, відмінною рисою якої була брехня, що пронизувала всі сфери громадської організації, а насамперед – ставлення керівників до пересічної людини. Постійний обман населення (на зразок «сучасне покоління житиме при комунізмі», «окрема квартира кожній сім'ї до 2000 року», «ваучер вартістю два автомобілі «Волга» кожному» тощо), що насаджувався згори, деформував ціннісні установки росіян, зробивши популярними такі якості, як брехливість, лицемірство, необов'язковість слідування загальноприйнятим нормам. Адміністративні відносини в країнах Балтії засновані на виконанні законів, які можуть бути оцінені населенням як необґрунтовані, жорсткі або несправедливі, але ці відносини ніколи не виходять за рамки правового поля. Державна система там уявляється холодною, але відкритою й чесною, а тому легко прогнозованою. Ця система не вимагає тривалої адаптації, оскільки вона виключає такі (малозрозумілі для європейської свідомості) категорії, як законодавчий хаос, адміністративний ресурс, телефонне право, державний обман, свавілля влади. У Росії, навпаки, домінуючою рисою державного управління була і є закритість, а закони складені або з таким розрахунком, щоб чиновник міг скористатися їх двоїстістю у власних корисливих інтересах, або відверто порушуються. Тому росіянин, опинившись у соціальному оточенні, де нормою є обов'язковість, послідовність, прозорість і чесність, передусім у відносинах між політичними верхами й низами, не може уникнути деякого емоційного потрясіння, звідси й випливають перебільшення в оцінці абсолютно природних форм стосунків між людьми. Подібна норма є результатом громадського діалогу, який зв'язує людей у єдиному соціальному процесі. Ідеться не про моральну норму, яка породжує громадський діалог, а про сам діалог, який робить можливим панування цієї норми. У суспільстві, заснованому на

монологічній системі комунікації, подібна норма або відсутня зовсім, або її вплив обмежується локальними соціальними групами. Тому характеристики, що приписуються російськими жителями Балтії самим собі, істотно гірші за ті, які приписують собі естонці, а ті характеристики, які естонці дають росіянам – іще гірші [5].

Щодо ситуації в Литві, то вона в 90-х рр. минулого століття була аналогічною. Так, за даними дослідження С. Савоскула, на той час у Литві лише 6% росіян вважали, що литовці ставляться до них із повагою (серед литовців так вважали 5%), 31% – зі зневагою (серед литовців – 15%) і 15% – навіть із ненавистю (13%). У той же час 32% росіян висловили свою повагу до литовців, тільки 4% – зневагу, а ще 4% – ненависть [2]. Для порівняння з аналогічними даними в Естонії: 9% росіян вважали, що естонці їх поважають, 38% – ставляться зі зневагою й 17% – ненавидять. Цифри, що характеризують ставлення росіян до естонців, були відповідно 43%, 6% і 3% [4]. На жаль, досліджень щодо ситуації наприкінці другого десятиліття ХХІ століття не існує. Але прогнози, думається, невтішні.

Усі ці події можна обґрунтувати й пояснити історичним розвитком цих країн. Після розпаду СРСР росіяни втратили своє особливе положення, яке спочатку було пов'язане з їхньою історичною функцією в утворенні російської держави – Російської імперії, а потім – Радянського Союзу, з інтегруючою роллю російської мови й російської культури, але також і з упровадженням у масову свідомість тези про те, що російський народ – це «старший брат», «перший серед рівних». Більше того, росіянам була відведена тепер абсолютно інша роль. В очах титульного населення вони ставали уособленням (чи нагадуванням) того самого тоталітарного режиму, якого щойно вдалося позбавитися. Масштаби й наслідки проблем, з якими зіткнулися різні етноси після розпаду Союзу (особливо в країнах Балтії), лежали не стільки у сфері економіки й політики, скільки в психологічній площині. Російськомовне населення було значно менше підготовлене до розпаду СРСР і утворення незалежних держав, ніж титульне в республіках Прибалтики [7]. Цей соціально-психологічний шок лише посилюється в результаті того, що переважна більшість росій-

ськомовного населення в Латвії й Естонії опинилася в ситуації масової відсутності громадянства нових держав. Юридичною основою цього став факт визнання незаконності включення країн Балтії до складу СРСР у 1940 році, що відповідає міжнародному юридичному принципу, згідно з яким злочинний акт не може створити прав. Безумовно, включення Прибалтійського регіону до складу СРСР перед Другою світовою війною було порушенням суверенітету й незалежності цих країн із подальшим порушенням їхніх прав на самовизначення й незалежність. Тому ніяких несподіванок у зазначеному процесі після розпаду СРСР не було.

Загальні проблеми виживання в умовах постійних змін політичної конфігурації в цій частині Європи, загальні завдання опору могутнішим загарбникам (шведам, данцям, полякам, німцям, росіянам) певним чином згуртували ці народи, змусили їхніх керівників в екстремальних ситуаціях діяти в загальнорегіональних інтересах, що й було повною мірою продемонстровано в період боротьби за суверенітет (спочатку економічний, а потім, у кінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття, – політичний). Тому прогнозувати подальші позитивні зміни в стосунках Росії й країн Балтії не видається можливим.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Липатов Ф. Великое княжество Литовское: исторический феномен симбиоза этнических культур. К вопросу о национальных путях возвращения в наднациональную Европу / Ф. Липатов // Вопросы философии. – 2003. – № 1. – С. 60–61.
2. Литва и Россия: настоящее и будущее экономического партнёрства (по материалам социологического мониторинга) // Varslo ginios. – Вильнюс, 1998. – № 36.
3. Народне господарство СРСР. Статистична збірка. – М., 1991. – С. 280.
4. Куда идти? // Pnevalecht. – Таллинн, 2009. – № 19.
5. Симонян Р. Россия и страны Балтии / Р. Симонян. – М. : Academia, 2003. – 520 с.
6. Симонян Р. Социально-культурные процессы переходного периода в странах Балтии и России (сравнительный анализ) : автореферат дис. ... доктора социологических наук, специальность 22.00.04 – социальная структура, социальные институты и процессы / Р. Симонян. – М., 2004. – 48 с.